

A határozókról.

(Negyedik közlemény.)

2. *Eszközféle határozók.* A) Az *eszközhatározó*. Ezt mi eddig csak a módhatározó egyik fájának vettük, de a német nyelvtanok, mint említettem, külön választják a módtól s az okkal és czéllal együtt az *Adverbiale des Grundes* osztályba sorozzák (KUMMER 142., LYON 96. l.), szerintök ide tartozik az ok. szándék (= cél), feltétel, eszköz, anyag, továbbá a szenvedő mondatbeli cselekvő személy (KUMMER) és a ki nem elégtő ok: *minek daczára?* (LYON). Úgy látszik, ezek nyomán BALOGH PÉTER is fejtegeti, hogy az eszköz tulajdonkép fontosabb, mint a mód, «a módhatározó csak mintegy alfaja az eszközhatározónak, nem pedig megfordítva, mint a nyelvtanok veszik». «Az ok mintegy ellőki a cselekvést, a cél pedig húzza. Mindkettő oksági viszonyban van a cselekvéssel... Ha nem is azonos, de hasonló viszonyban van az eszköz is, a melynek segítségével a cselekvés lefolyik. Ok, eszköz, cél, mindhárman támogatói a cselekvésnek. Az ok lökést ad neki, az eszköz lefolyását segíti elő, a cél vonzóerőkép hat rá.» (A hat. osztályozása, Nyr. 26: 356.)

Mint eddigi fejtegetéseimből következik, az eszközhatározó nem annyira fontosabb a módhatározónál, hanem független tőle és önálló tagozat az ok- és célhatározó közt; egyebekben BALOGH ugyanazt mondja logikai, a mit én mondattani alapon. Azért ő oksági viszonyról szól, én már iskolai nyelvtanomban úgy magyaráztam, hogy az eszköz közelebbi, az ok távolabbi alanya a cselekvésnek, a célhatározó távolabbi alany vagy tárgy. Így nyelvtani alapon még szorosabban összeköthető az eszköz az okkal és czéllal, mind a három alanyyszerű és mégis eléggé különbözik az igazi főalanytól.

Hogy az eszközhatározó kívül esik az eseményen (és az alanyon is), ezt már fejtegettem, a társhatározótól pedig, mely szintén kívül esik ezeken, abban különbözik, hogy előmozdítja, elősegíti, viszi a cselekvést, sőt módosítja is azt: más az, ha körömmel ások, más ha bottal, ásóval, kapával, csákánnyal ások. Ezért a módosító befolyásért s a csalóka név miatt vették be a «módhatározók közé. Az alanyval szemben pontosan kiszabhatni az eszközhatározó helyzetét: az eszköz mindig közelebb esik a cselek-

véshez, mint az alany, úgyszólván igazabban cselekszik ennél: közelebbről és igazabban és a csákány, mint az ember.

Hogy az eszköz eredetileg tárgyszerűség (concretum) s a gondolati főnév átvitt értelemben áll benne: többet észszel, mint erővel, ez bővebb magyarázatra nem szorul.

Az eszközhatározó alfaja a mértékhatározó: sokkal több, a műveltető ige határozója: a munkásokkal ásat, a közbenjáró személy: általad nyert szép hazát Bendegúznak népe.

Az eszközhatározó bol-irányú, azaz folyamathatározó, de benne is egyesül mind a három helyzet, együttes, innenső és túlsó, tehát ragjai is három irányúak: vág valamivel, valami nélkül; isten után; kocsin utazik; pénzen vesz, valamilyen pénzből vesz meg valamit; küld valakitől vagy valaki által; két kézre viv.

B) *Okhatározó.* Az ok a logikának is oly fontos fogalma, hogy kezdettől fogva külön határozónak vették. BECKER azonban megjegyzi, hogy ez nem is annyira egyenítő határozó (persze a másik két egyenítő határozótól: az időtől és helytől eléggé elüt), mint inkább a gondolkodás alakja (Denkform). De ha határozó is, nem önálló osztály az okhatározó, hanem csak tagozat. Mondattani alapon kifejezve, az ok távolabbi, műveltető társa az alanynak: ijedtében meggyógyult: az ijedség gyógyította meg; a jajszóra felébredt: a jajszó ébresztette föl; lankadni kezd sebei miatt: a sebek lankasztják; a fától nem látja az erdőt: a fa veszi el a látást.

Az ok kívül esik az alanyon és az eseményen, még a belső ok is külön dolognak számít, de ugyancsak befoly a cselekvésre.

Az okhatározóban több alfajt lehet megkülönböztetni, ilyen a megengedő határozó. Ezt a nyelvtanok nem ismerik, csak LYON említi, de mivel a megengedő, ellentétes mellékmondatok igen fontosak s meglepi a tanulót, ha itt mást talál, mint a mondatrészek közt, holott azt tanulta, hogy a mellékmondatok egészen olyanok, mint a mondatrészek, rendén van az egyszerű mondatban álló megengedő határozónak is külön rovatot nyitni, ennek is megvannak a maga szabályai és külön alakjai: ő belőle vén létére csúfot akarnak üzni; a hideg daczára jókedvű; a sírástól ugyan adhatsz szállást, a sírás felől, a sírásért, a sírás miatt ugyan adhatsz szállást. A megengedő határozó nem okozza maga a cselekvést, de hivatva volna megakadályozni és ezt nem teszi, ezért mégis ő válik az esemény okává: a vén lét ugyancsak meg kellene hogy akadályozza a csúfolódást, de mégis engedi azt.

Hasonlóképp mellőzik a mi nyelvtanaink a feltételhatározót, de ez is az okhatározó egy faja. «Veszély esetén a gyáva is megbátorodik»: «ha veszély van», a veszély megbátorítja; veled oda is elmegyek: ha te velem vagy; nélküled szomorú az élet; bizonyos feltétel alatt vagy mellett teszek meg valamit.

Az okhatározók közé számíthatni talán a *szenvedő*, vagy szenvedő értelmű igék határozóját (ablativus auctoris): az inas megveretik a mestertől: ez a «működő személy» befolyással van a cselekvésre, azért nem lehet a kíséző vagy viszonos társak közé számítani, bár úgyszólván átmenetül szolgál onnan ide. KUMMER is ide számítja.

De nem helyes az anyagot az okhatározók közé sorolni. Az anyag nem műveltet, nincs megindító hatással a cselekvésre, hanem éppen szenved a cselekvést; az alany felett sincs olyan felsőségben, mint a többi okok, az anyag csak az állapot-határozó előidejű tagozata, nem képzeljük bele azt a felsőbb szellemi erőt, hatalmat, a mit az okban érzünk.

Az ok honnan-irányú, eredet-határozó, távolabb esik az alany-nál, de szintén hármias csoportja van: örömeben sír, az örömtől nem tud hova lenni, kérésemre ezt megengedték. *Elfárad valamitől* és *bele fárad valamibe* abban különböznek, hogy a munka, a mibe belefáradok, tovább is fenmarad, győz rajtam; *a sebbe belehal*: a seb nem gyógyult meg, fenmaradt «örökre»; a mitől elfáradok, az végét éri, mikor elállok tőle. A *-ben* ragos szó a legközelebbi, belső okot jelenti, a *től* és *-be* meg a *miatt* kissé távolabbiak. V. ö. SIMONYI Magyar hat. I. 105.

Az okhatározó felől nem olyan világos, hogy ez is tárgyyszerű volna, pedig talán ez is olyan, mint az eszköz, s lehet, hogy az ősember itt is személyféleket vélt látni.

Vehettük észre, hogy valamint a hely és idő testileg, úgy a társ és ok erkölcsileg van alája vetve, illetőleg föléje rendelve az alanynak. A társ alárendelt személy, a segítő felsőbb hatalom. A társhatározó megértéséhez hivatkoztunk a műveltség-történetre, nem lehetetlen, hogy a segítő határozókat is ugyanaz magyarázza meg az istenség képzetével. Nem az hihetetlen, hogy a kiserethatározók között, mondhatni, tárgyhatározók, személyhatározók és istenhatározók vannak, hanem az volna elképzelhetetlen, hogy az a hatalmas tényező, mely kezdettől fogva máig legtöbbet foglalkoztatta az emberi elmét, melyet az ember minden eseményben és minden tárgyban látni vélt, e hatalom, mondom, világrengető és népirtó háborúkra tüzelte volna az embert, beszédeben pedig semmi, de semmi nyomot nem hagyott volna. Ime, itt az a nyom a segítő határozóban. A határozó isteni hatalma legvilágosabb az okhatározóban, de az eszközben is érezhető; ha az isten nevét látszólag társhatározóul használjuk, ez már eszközhatározónak érzik: «istennel», «isten után» annyi mint isten segítségével; az eszközhatározóban mintha azok a szellemek, geniusok szerepelnének, kiket a sok istent hívő nép minden forrásban, fában, tárgyban ott sejtett. Mindez a célhatározóról is áll, ez a végzet, a rendeltetés, mely felé közelednünk kell.

Ha a nyelv lelki törvényeknek is alá van vetve, a lelki élet minden ágát szabad tekintetbe vennünk a magyarzatában, tehát a vallást is; WEGENER a többi ethikai mozzanatokat már figyelmünkbe ajánlotta (Grundfr. 17. s k. l.), G. RUNZE «Sprache und Religion» czim alatt egész könyvet írt, melyet azonban sajnálatomra meg nem kaphattam.

C) *Czélhatározó*: A cél szemben álló ok: jövök nézésedre: a nézés vonz engem, okozza cselekvésemet, mint az ok, de eredménye, következése is lesz a cselekvésnek, úgyszólván távolabbi belső tárgya. A végpont homályba vesző határozatlansága a felfogást bizonytalanlanná teszi, «sokszor az elemző grammatikus alig is tudja eldönteni, inkább okot, vagy inkább czélt értett-e a beszélő vagy író, mikor az *ért* et alkalmazta», mondja SIMONYI (Magy. hat. I. 440.). *Irok az orvosért*: az orvos irat velem, az orvos készít engem írásra, de úgy is áll, hogy mintegy orvost írok magamnak, az orvos távolabbról szenvedti is a cselekvést; *elme gyünk munkát keresni*: a keresés vonzza, okozza, művelteti a menetet, de szenvedti is, mert csak a menetel által jó létre; *Keményt megboszu'ni jött*: a boszú vonzotta, de egyuttal szenvedti is a cselekvést, mert ez hozza létre a boszút. A célhatározó tehát szenved, de másképp, mint a szenvedő társ vagy a mondat tárgya, mert a cselekvésre befoly; és annyival távolabbi a mondat tárgyánál, mert a cselekvés el sem éri, legalább az illető mondatokban még nem található meg az az értelem, hogy sikerült-e a czélt elérni, ennek a kifejezésére új mondat kellene. Az ily elérhetetlen czél többnyire esemény (a tárgyi dolgok könnyebben érinthetők), azért célhatározóul leginkább cselekvést jelentő névszók s főnévi igenév szerepelnek (v. ö. SIMONYI Magy. hat. I. 197.).

A célhatározó a legtávolabbi pont határozatlansága miatt csekély körű, de azért mégis van hármas csoportja, legalább mindenikbe illő ragjai: valami *czélból*, *végből*, valami *végett*, valami *íránt*, után, valami *ért*, *valamire*, *valamit tenni*. Az indogermán nyelvekben is van célhatározó genitivus (DELBR. I. 309. 324—327.).

Az eszközféle határozók 3—3 csoportú tagozatai:

Okhatározó			Eszközhatározó			Célhatározó		
ok, megengedés, feltétel, szenvedőigei cselekvő			eszköz, közbenjáró, műveltető ige cselekvője					
-tól	-ért	-ra	-ból	-vel	-ra	-ból	-ért	-ni
-ből	-n, -ben	-be	-től	-n, -nál		végből	végett	-ra
	által, miatt			által, fogva		célból	íránt	-nek
							után	-úl

3. Személyhatározók (azaz még egyszer az *alany* és *tárgy*).

Az alannyal és tárggyal már sokat foglalkoztam s fejtege-

téseimnek merem tulajdonítani, hogy azóta már két új magyar nyelvtan jelent meg (NÉGYESSY LÁSZLÓTÓL s GAAL MÓZESTÓL), melyek azt a régi meghatározást, hogy alany az, a miről valamit mondunk, s állítmány az, a mit az alanyról mondunk, egészen elejtik; de mivel még van olyan mondani valóm róluk, mit a határozók kifejtése előtt nem mondhattam el, másrészt még élénk vita folyik az alany körül, most még visszatérek rá.

Kétség merült fel az iránt, hogy mi a különbség a logikai, lélektani és nyelvtani alany és állítmány közt, mivel ezt a különbséget I. tanulmányomban nem fejtegettem. Erre a Nyr. 28: 570. 1. adtam feleletet.

Én nem látok különbséget a lélektani és logikai alany közt, egyszerűen két külön szempontból itéljük és nevezük meg ugyanazt a dolgot. A lélektani alany az, a mi a beszélő, vagy a beszélő és megszólított lelkeben előbb is szunnyadt; ezt egy új dolog: a lélektani állítmány életre kelti, kirántja szunnyadásából, vagyis alanynyá emeli ki; *nekem kalapom van*: magamra gondolok s azt észlelem, hogy kalapom van; *bölcsöd a haza, majdan sírod is; ez éltetőd*: a haza képe van meg lelkünkben s észreveszszük róla, hogy bölcsönk, vagy sírunk, vagy éltetőnk; *hazádnak rendületlenül légy híve*: itt is a haza képe van meg lelkünkben, *hazádnak* a lélektani alany.

A logikai alany az, a miről valamit mondunk; a mi az állítmány után (helyesebben az állítmányi csoport után) legfontosabb a mondatban; *nekem kalapom van*: magamról mondom valamit, azt hogy (én) kalappal bírok; *hazádnak légy híve*: a hazáról mondom valamit, azt, hogy (a haza) hűséget kíván.

De a nyelvtannak az igazi lélektani és logikai alanyokra nincs nagy szüksége, csak megterheli velük a tanuló elméjét. A nyelvtani alanyt sokkal könnyebb felismerni, mert ez mindig az a rész, melylyel az ige megegyezik. *Hazádnak rendületlenül légy híve*: nyelvtani alanya *te*, mert ez az ige személye (az *óh magyar* két új mondat: egy felkiáltás és egy megszólítás); *nekem kalapom van*: nyelvtani alanya *kalapom*, mert ezzel egyezik az ige, ez az ige személye.

Néha összeesik mind a háromféle alany: *bölcsöd az* (alany: *az*), *a templom | villámtól sújtott le*; de ez csak véletlen s onnan van, hogy a lélektannak s logikának mindenféle nyelvtani mondatrész szokott lenni alánya, tehát némelykor nyelvtani alany is. — Ép úgy szokott a lélektani és logikai állítmány is mindenféle nyelvtani mondatrész lenni, határozó kiegészítő, állítmány (ige), alany sőt több is együtt pl. *nekem kalapom van*: a mi itt lélektanilag és logikailag állítmány, az nyelvtanilag alany és állítmány.

Máskor meg az volt a kérdés (Nyelvőr 30 köt. 166. s k.), hogy melyik a nyelvtani alany ezekben: *A pártütő te vagy! Te vagy az! Ez* (az arczkép) *én vagyok, emez pedig te vagy*. Ugyanis ALBERT JÁNOS

HEYSE nyomán azt vitatta a Nyelvőrbe beküldött dolgozatában (163. l.), hogy ezekben a személyes névmások szolgálnak állítmányi névszóul, vagyis az ige az állítmányi névszóval egyezik meg; és szemrehányást is tett, hogy ezt magyar nyelvészek nem vették észre; a szerkesztő pedig a nélkül, hogy ALBERT és HEYSE felfogását jelezte volna, megkérdezte BALOGH PÉTERTŐL és tőlem, hogy mit tartunk ezekben alannak. BALOGH P. mitsem tudva az én feleletemről, bebizonyította, hogy itt a személyes névmások alanyok; s én is az övéhez hasonló eredményre jutottam.

Ha az alanyról vallott nézetem némi rokonságban volna (válaszoltam én) a nyelvtanok meghatározásával, nyugodtan azt mondanám, hogy ezekben a mondatokban mindig a kisebb hangsúlyú rész az alany. Azt mondanám, hogy alany a *pártütő*, mert ez van előbb meg lelkünkben, ehhez kapcsolunk valamit, *te* pedig «kiegészítő», de az ige a névmás erős hangsúlya és nagy közelsége miatt nem az alannal egyezik meg, hanem a kiegészítővel. *Te vagy az?* ebben alannak mondanám az *az* mutató névmást, az igét pedig megint a kiegészítővel egyeztetném, hasonlóképp *az* és *amaz* volna az alany a harmadik mondatban.

De nézetem szerint ezekben a *te* az alany, mert az a főbb, az igazibb személy s a hangsúlytalan rész a kiegészítő. Mert lehet a kiegészítő is hangsúlytalan, mint minden mondatrész. Az állítmány, a helyhatározó és minden rész a pillanat szüksége szerint hol hangsúlyos, hol hangsúlytalan és megmaradnak mégis állítmánynak, helyhatározónak stb. Nem hiszem, hogy volna nyelvész, ki ebben az isteni parancsban: *Én vagyok a te urad-istened* ne az *én-t* tartaná alannak, a *te urad-istened-et* pedig kiegészítőnek, pedig itt világosan gyengébb hangsúlyú a kiegészítő az alannál. S az idézett első parancsolat egészen olyan, mint a föltett mondat: *A pártütő te vagy*, ugyanabba a szórendbe is tehetem: *A te urad-istened én vagyok*. Viszont nincs mért megváltozzék az alanyi szerep, ha a hangsúlyt megváltoztatom: [Színházat játszunk, én a király vagyok] *te a pártütő vagy*. Most már a kiegészítő lett hangsúlyos és a mondat csak a névelőben különbözik a logika mintamondatától: *Te pártütő vagy*.

Ez én vagyok, amaz pedig te vagy: itt hangsúlytalan kiegészítők és hangsúlyos alanyok vannak. *Ebben a rámában én vagyok, amabban pedig te vagy*: itt is hangsúlytalanok a határozók és hangsúlyosak az alanyok; de mondhatom kissé változott körülmények között ezt is: *Én ez vagyok, te pedig amaz vagy*, illetőleg: *Én ebben a rámában vagyok, te pedig abban vagy*; ezek már hangsúlyos határozók és hangsúlytalan alanyok.

A logikusnak is csak azért nehezek az ily mondatok, mert mind a két mondatrésznek (alannak és kiegészítőnek) köre egyenlő, nem tudni tehát, melyik foglalja be a másikat. A lélektani alanyt

is azért habozunk megjelölni a hangsúlytalan részben, mert a hangsúlyos rész is ugyanaz a személy. Melyik személy van hát megelőbb lelkünkben, ha mind a kettő egy! — Nézetem szerint az ilyen határozott névmást, mint *én, te, ő*, mely soha egy megmutatott személynél többet nem jelent, mindig magába foglalja az a névmás, mely határozatlanabb, tehát tágabb köre van: *ez, az*, mely t. i. személyt, tárgyat, sőt körülményt is mutathat.

De ha *én* az alany ebben is: *Ez én vagyok*, meg ebben is: *Én ez vagyok*, hol van az a mondat, melyben az *én* nem alany, hanem kiegészítő? Nem lenne csoda, ha sehol sem volna, mert sok névmás van, mely nem lehet akármiféle mondatrész. A magárátható névmás nem lehet alany, sem kiegészítő, a német *man* és francia *on* meg viszont csak alany lehet, semmi más nem. Ehhez hasonló az *én, te, ő* természete is, ezek is csak alanyok szeretnek lenni, azért a «függő esetekben» legtöbb nyelvben más többlől képezik alakjaikat. De kiegészítőül is előfordulnak az ilyen ritka mondatokban: *Én vagyok-e én? Én már nem vagyok én. Te te vagy. Ő ő* stb. Máskor, hogy a szóismétlést kikerüljük, új névmást teszünk a kiegészítőbe az alany személyének újabb kifejezésére: *Én vagyok-e az? Te vagy ez.*

Van még egy pár ezekhez hasonló nem névmásos mondat, melyeket egyúttal szintén elemezni kívánok. *Az a fiú az öcsém volt. Az az ember volt a kocsis.* Ezek kettős értelmű mondatok. Közönséges hangsúlylyal az *öcsém* és a *kocsis* kiegészítők, kiemelő hangsúlylyal alanyok. Ezt ellenpróbákkal is ki lehet mutatni. Mivel ugyanis a mondatviszony világosan megmarad, ha a hol-irányú mondatrész helyett hova-irányút mondok: *Az ember a réten jár, Az ember a rétre jár*, (helyhatározó a rét itt is, ott is) s mivel a kiegészítőnek hova-irányú párja a véghatározó, vagy a nevezőhatározó: azért az lesz a kiegészítő, a melyik a mondat értelmének kisebb változása mellett alakítható át nevező határozóvá; tehát közönséges hangsúlylyal: *Az a fiú az öcsémnek látszott, tartatott* (itt a *fiú* van jobban szem előtt), de kiemelő hangsúlylyal: *Annak a fiúnak az öcsém tartatott* (itt meg az *öcsém* az igazibb személy, ez van jobban szem előtt).

A Nyelvörben fölvetett két kérdéshez KICSKA EMIL is, kinek ide vágó s figyelemre méltó dolgozatait fentebb (28 : 392. l.) említettem, hozzászólott «Van-e pszichológiai és logikai alany és állítmány» czím alatt (NyK. 31 : 331.). Ő is kijelenti, hogy pszichológiai alany és állítmány nincs és nem érdemes különbséget keresni közte és a logikai közt. De a logikairól azt mondja, hogy fönn kell tartani, hogy a mondatot visszaváltoztathassuk logikai itéletté, s így alanyát megtalálhassuk; mert annak kell a nyelvtani alanynak is lenni, a mi logikai alany. Elannyira, hogy ebben: *A leregőveget daruk hasították, A templomot villám sújtotta* a daruk és villám

szóknak «állítmányi funkciót» tulajdonít s egyenlőknek veszi az ily prædicativumokkal: *ego Priscianus vocor*. Azt mondja, hogy sem logikailag, sem pszichológiailag, sem grammatikailag nem alany bennük a *daruk* s a *ri lám*, hanem mindenkép az állítmányhoz tartoznak, azaz κατ' ἐξοχῆν állítmányi értelmű altagjai.

Hát a kinek e mondatokban a *daruk* és a *villám* nyelvtanilag is prædicativumok, azzal nyelvtani alapon nem lehet vitatkozni, mert soha sem fogjuk megérteni egymást. Azért nem is vitatkozom itt tovább vele. Remélem, hogy eme dolgozatom után elismeri, hogy nekem a magam szempontjából igazam van: az én nyelvtani alanyom itt a maga osztályába helyesen van besorozva és helyesen van a távol- és közellét viszonyai szerint is csoportosítva, végre hogy jogosan használom az *alany* nevet, mert majd minden igazi (azaz copulás) logikai ítélet alánya nálam is alany; valamint én is elismertem (28: 291. l.) s elismerem most is, hogy neki a maga szempontjából igaza van, csak hogy az ő alánya nem nyelvtani alany, hanem a mondatannak csak szörendi és a kérdés- meg feleletről szóló fejezetébe tartozó előtag, vagy «meghatározandó tag».

Még egy pár más átmeneti esetet akarok tárgyalni, midőn t. i. homályos, hogy melyik az alany s melyik az állítmányi névszó (kiegészítő), mert e kettő között is van olyan ingadozás, mint a ragos állapothatározó és a módhatározó közt. Itt is «fölüti fejtét osztályozásaink örökké vigyorgó Mephistophelese, az átmenet».

Igy nem tudhatjuk, van-e egyáltalában alany e mondatban: *A fiúból inas lett*, nem olyan-e itt az *inas*, mint e két másikban: *A fiú inas lett*, vagy: *A fiú inassá lett*, csupán, hogy az utólagos tulajdonság (kiegészítő) az első példában olyan ragtalan, mint a másodikban. Ha e két utóbbi mondat valóban hasonlít az elsőhöz, akkor az első mondat alanytalan. Itt a nehézséget az okozza, hogy a «belső alany» — mely nem egyéb, mint az aktív igék «belső tárgyának» megfelelő alany át nem ható igék mellett (itt: *inas lett*) — átmenetül szolgál és középhelyet foglal el az eredmény (vég)határozó és a személyes szenvedő alany közt. Viszont talán ebben sincs alany: *A fiú inassá lett*, talán ez is csak abban különbözik az első mondatától, hogy itt meg az előzetes tulajdonság (a fiú) ragtalan és az utólagosnak van ragja. Mind a két tulajdonság lehet ragtalan, mint a második példában, de mind a kettő ragos nem lehet, hanem vagy csak az előzetes, vagy csak az utólagos kap ragot. E szerint azt látnók, hogy az előzetes tulajdonság is átmenetül szolgál a kiegészítő és az alany, még pedig a vezető alany közt, mely a közelségi viszony innenső pontján áll, s a cselekvőtől igen keveset különbözik. Így aztán egyszerre mind a három mondat alanytalanná válik, illetőleg a nyelvérzék, mely mégis lát bennük alanyt, csalódásba esik.

Hasonló csalódást mutat ki ZOLNAI GYULA e mondatokban:

este van, reggel van, «melyeket már csak nyelvtörténeti ismerettel nyilváníthatunk alany nélkül való kifejezéseknek» (Mondattani búvárlatok, 1893. 40. l.), pedig ezek időhatározós kifejezések: *esttel van, reg-vel van*, mint az ilyen: *éjféltajt van* (u. o. 44. l.).

A kissé föntebb felvett három mondatra vonatkozóan a változtatás próbája segít ki arra nézve, hogy melyik az alany. Mert a nyelv az átmenetet is beiktatja vagy az egyik, vagy a másik osztályba, függőben nem hagyja. Abban a három mondatban a nehezséget az is szaporítja, hogy mind a két névszó, az alany és a kiegészítő, harmadik személy. Ha különböző személyűvé változtatjuk, az egyeztetés megmondja, hogy mit tart a nyelvérzék alanynak: *Belőlem inas lett*: alany az *inas*, mert ezzel egyezik az ige. *Én inas lettem*, vagy *Én inassá lettem*: alany *én*, mert most meg ezzel egyezik az állítmány.

Az a meghatározás, hogy az alany egyszerűen csak személy, nem elégítette ki az érdeklődőket, mert csak formai, külsőleges meghatározás, e mellett valami közelebbi, tartalmas jelentést is várunk az alanytól. Ezt a jelentést azonban, ha csak a nyelvek mai állapotát vesszük tekintetbe, egységesen és így röviden nem találjuk meg; most csakugyan csupán az közös a sokféle alany között, hogy mindenik tudatos személy, vagy ilyen gyanánt van használva. Hanem ha a mondat részeit történeti fejlődményeknek tekintjük, akkor mondhatjuk, hogy az alany a cselekvő személy fogalmából keletkezett. «A nyelvtani alany voltaképp és eredetileg a cselekvő kategóriája», mondja SIMONYI (Nyr 29: 5. l.), s DELBRÜCK és WUNDR is úgy vélik, hogy az alany a cselekvő személy fogalmából indult ki.

Mindez összeegyeztethető az én állításaimmal. Az alany eredetileg cselekvő személy, pontosabban mondvá saját akaratából cselekvő személy, de lassanként más fajai is fejlődtek ki, az igehez való helyzet szerint: szenvedő, műveltető, vezető s másféle alanyok, melyek eredetileg mind tudatos személyek. Ezzel elég tartalmas jelentés is van adva az alanynak.

A «személyi elmélet» már meglehetősen el van terjedve, sőt nem is egészen új, mert már BECKER mondta, hogy az alany tulajdonképp csak személy: «Das Subjekt in der Sprache insgemein als ein dem Sprechenden Verwandtes und gewissermassen als Person aufgefasst wird» (383. l.). Ennek megfelelően fejtegette WEGENER, hogy az alany mint személy a beszélővel rokon; de én nem választom el a beszélőt más személyektől, mert minden személy ember, tehát rokon a beszélővel, ki szintén csak ember.

Ha a különböző szerepű személyek közül több is előfordul, illetőleg ki van fejezve a mondatban, az lesz főalany, mely az igevel legszorosabb kötelékben a szemlélet középpontjában van.

Az a kérdés merül fel itt, hogy ha az alany tudatos személy,

azaz tudatos cselekvő a cselekvő mondatban, illetőleg tudatos szenvedő, vagy műveltető a megfelelő mondatokban, megszűnik-e az illető személy tudatossága akkor, midőn az alany határozóvá válik, midőn pl. a cselekvő alany a szenvedő szerkezetben határozóvá lesz.

Nyelvérzékünk és emberi gondolkodásunk azt súgja, hogy a határozóvá tett személy tudatossága a szenvedő mondatban nem szűnik meg. Mért szűnt meg hát akkor alany lenni? Erre nézve lehet a dolgot úgy is felfogni, hogy alanynak lenni sem szűnt meg az a személy, csak nem főalany, nem főszemély többé.

Ekkor az alanynak két rétege volna: a főalanyok rétege nominativussal és az alsóbb alanyok rétege raggal, praepositíóval stb. Éppen azért cserélkezik oly könnyen a cselekvő és szenvedő szerkezet, mert a mondatrészek ugyanegy osztály keretén belül maradnak.

Eddig megrögzött véleményünk ugyan, hogy az alanynak nominativusnak kell lennie, de ebben talán félrevezet bennünket az alak és erről a nézetről le kellene tennünk.

Ha belenyugszunk, hogy az alany értelmileg megállhat és alanynak (értelmes, tudatos személynek) maradhat más alakban is (az eddigi «értelmi alany»!), akkor nemcsak a szenvedő tárgyban, hanem minden tagozatban lesz ragos alanyunk is: *-tól, -vel, -t* raggal. Az első sorban megszemélyesített szereplő, vagyis főszemély nálunk ragtalan, az indg. nyelvekben nominativus (többnyire ragos!), az alany második rétege, a másodsorban figyelembe vett szándékos szereplő nálunk ragokra, névutókra, az indg. nyelvekben szintén felülőbb ragokra, «függő esetekre», *acc.-ra, ablat.-ra* vagy praepositóra szorul. A szenvedő ige alsóbb személye (a «*munkásoktól*» *építtetik*) tehát vagy szintén alany, vagy legalább is átmenetül szolgál a műveltető alany és az okhatározó közt; a műveltető ige alsóbb személye pedig (a *munkásokkal* ásatok) alsóbb alany, vagy átmenet a cselekvő alany és az eszközhatározó közt, mert nem egészen olyan élettelen és alárendelt a működése, mint a közönséges eszköze (bottal ásat).

Hogy a műveltető, átható és szenvedő ige ragos (függő esetű) szereplőit is lehet az alanyhoz számítani, arra GABELENTZ adott példát kínai nyelvtanában, melyben a factivust és nevező határozót is az alanyok közé veszi, mivel a kínai ezeket is úgy meg tudja különböztetni ragozás útján, mint a többi alanyokat. A maláji, főképp fülöpszigei nyelvekről meg azt mondja, hogy nemcsak a miénkhez hasonló szenvedő mondatok alakíthatják át a cselekvő mondatot, hanem eszköz-alanyú, sőt hely-alanyú szenvedő mondatok is. (Die Sprachwiss. 106. és 346. l. v. ö. fentebb 17. l.) Pedig a GABELENTZ nyolcz (kínai) igeneme közül (106. l.) csak kettő, az ép most említett factivum és denominativum felel meg nálam (a

magyarra és az ismert nyelvekre nézve) határozónak; a többi hat az én alanyaimmal van bővítve: activum (cselekvő), passivum (szenvető), reflexivum (magáraható egy alanyval), reciprocum (ugyanaz többes számú, vagy két alanyval), causativum (műveltető), neutrum (át nem ható); csak a vezető és átható alany nem kap nála külön igenemet, hanem egybeesik az activummal. Mivel a nálam szereplő nyolcz alany közül a cselekvő nem egy külön választható alany, hanem egyuttal átható, vagy magáraható, vagy át nem ható is, és így csak hét igazán külön eső alany van, azért a magyar s kínai nyelv közt csak az az eltérés létezik, hogy nálunk az átható és át nem ható igének van egyforma alakja, a kínaiiban pedig a vezető és az átható igének. A kínaiiban, úgy látszik, igeragozás, nálunk igeképzés jelzi ezeket a viszonyokat.

Lehetséges, hogy tulajdonkép így van szerkesztve a nyelv: az alanynak két rétege van (miut pl. az állapothatározónak is), az egyik nominativusos, a másik függő esetű. És lehetne az alsó alanyokat egyszerűen személyhatározónak nevezni, bár a személyhatározó név az összes alanyok gyűjtőnévéül alkalmasabb, de csak fölvettem az alany kétrétegűségét, egyébként jobbnak tartom már csak a hagyomány kedvéért is meghagyni ezeket a határozókat az eszközt-, illetve az okhatározók társaságában.

Pedig ha tekintetbe vesszük, hogy minden határozó gazdag alakokban, csak természetesebbé válik osztályozásunk, ha az alanyt is gazdag alakúnak bizonyíthatjuk be. Csak le kell tenni a dualizmusról. Az alany nem különváló és egyetlen alakú párja az állítmánynak, hogy épen maga alá rendelné az egyeztetés által az állítmányt s mindkettejük alá a többi mondatrészeket, hanem a határozóknak egyik polgártársa ő s ezekkel egyenlő fokon rendelődik alá az igének, bár ezzel a legszorosabb kapcsolatban áll, mert a többi mondatrészek egyuttal az alanyval is bizonyos viszonyban vannak, mint társai vagy befoglalói.

A rangért, melyet így elveszünk az alanytól, bőven pótoljuk kárát a hármas tagozattal, tartalma és alakjai gazdagságával. Apollonios Dyskolos is úgy fogja fel még a beszédet, hogy az igehez tartozik a név (vagyis ennek sokféle alakja), nem mint mi mondjuk, hogy a névhez (alanyhoz) tartozik az ige (DELBRÜCK I. 9. l.).

A dualizmus nem az alany és ige közt van, hanem legfeljebb annyiban áll, hogy az ige alatt vannak ennek bővítései. «A mondat lelkeivel, az igével egyet érő (æquivalens) a nyelvben semmi sem létezik», mondja BRASSAI (Akad. ért. III. 399.). S 1885-ben DÓCZI IMRE még szentségtörésnek gondolta a BRASSAI véleménye elfogadását (Tanáregyes. Közl. 19: 67.), hogy az alanyt a határozók közé soroljuk, de 1888-ban már kijelenti SIMONYI (Magyar határozók 1. l.), hogy addig nem lesz rend a határozókban, míg BRASSAI

elméletét el nem fogadjuk. GULYÁS (a DÓCZI híve!) szerette is volna keresztülvinni ezt, de egyszerre nem merete, s mint láttuk, az ő határozó rendszere legtávolabb is áll ennek az útjától. S nem is volt lehetséges az alanyt így határozóvá leszállítani, míg a helyzete és szerepe a többi határozókkal szemben pontosan és fokozatosan megállapítva nem volt. De a dolgozatomnak talán meg lesz az az eredménye, hogy most már tudni fogjuk, minő helyütt lehetne az alanyt a határozók rendszerébe beilleszteni.

Nem hiába tartott ezer évnél tovább, vagyis ARISTOTELESTŐL WOLF CHRISTIANIG, míg az alany és állítmány műszók a világalummal elnyerték (DELBRÜCK I. 24.), mert az alany nem is uralomra való s ha lehet jósolni, aligha fogja ezt az uralmat annyi ideig megtartani, mint a meddig küzdött érte.

Talán bebizonyítottam tarthatom már azt az állításomat, hogy az a határozó, mely hármasság tagozatával s középső, folyamati tagjának hármasság csoportjával, alakjai gazdagságával, a metaforának világos útjaival olyan természetesen illik be a többi kíséző-határozók közé, csakugyan szinten határozó, ha eddig két, sőt három külön mondatrésznek, alanynak, tárgynak és pár részét határozónak neveztek is. Közte és a többi kísézőhatározók közt van ugyan, de nem nagyobb különbség, mint akármelyik más két-három határozóosztály között. Az alany tudatos, a társ alárendelt, a segítő fensőbb, hatalmasabb személy vagy dolog.

A logika tegyen, a mit tud azzal a tanításával, hogy a mondatban háromféle kapcsolat van: állítmányi, jelzői és objectív, melyek közül a két első volna fontosabb, — a nyelvtan az állítmányi és az objectív kapcsolat között nem lát különbséget. A jelzői kapcsolattal pedig harmadik dolgozatomban fogok leszámolni.

V.

Visszatekintés.

1. Ezzel bevégeztem a határozók elemzését. Vannak még függő kérdések, melyeket nem dolgoztam ki, de nem akarom a már elert eredményeket tovább elvonni a megvitatás elől; «apparátussal» sem láthattam el kellőképpen dolgozatomat, az ember a körülményeinek rabja; s a főeredmények talán így is megállják helyüket. Talán bebizonyult, hogy az a dualizmus, mely a mondatban érezhető, nem a mondatrészek kérdése, akármelyik mondatrészt juthat akármelyik mondatfélbe, tagba; bebizonyulhatott, hogy az alany a többivel egytermészetű határozó, hogy az állítmányi névszó a határozók egyik osztályának egy tagozata; hogy az úgynevezett kiegészítők és a határozók közt látszó különbség csalfa, mindkét bővítés határozó, bár a határozókat való-

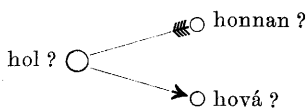
ban föl lehet osztani két családra a befoglalás és melléklődés alapján, de ez a két család nem esik egybe sem a kiegészítőkkal, sem az eddigi 3—4 határozóval; bebizonyult végre, hogy a gondolati főnév sohasem alapít külön határozót, pl. állapot-, vagy módhatározót, hanem a hely-, illetőleg a társhatározóhoz csatlakozik.

Az is eléggé kitűnik emez eredmények között, hogy a határozók rendszerének alapja a jelentés, bár nem a puszta szó jelentése, mert akkor, mint B. LOGH találóan mondja, ebben: golyó van a puskájában, és ebben: bízik a puskájában, egyféle határozók volnának, hanem a *mondatrész jelentése*. DELBRÜCK is így szól (I. 78. l.): Man darf also nicht die Wortarten, sondern muss die Verwendungsbeurtheilungen als Eintheilungsgrund nehmen. A mondatrészek jelentése pedig legrövidebben összefoglalva következő: A hely-, idő- és állapothatározó helyet, időt, vagy tulajdonságot jelent és azt jelentő, vagy olyan gyanánt használt szóval fejezzük ki. A társhatározó kíséző, vagy viszonzó, vagy tudtán kívül fenforgó (szenvető) személyt vagy ilyen gyanánt használt dolgot; az eszközféle határozó elősegítő körülményt, vagy eszközt, illetőleg ilyenek gyanánt használt dolgot; végre az alany saját akaratából tudatosan működő személyt, vagy ilyen gyanánt használt dolgot jelent.

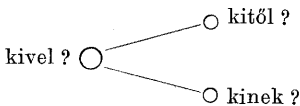
A mondattani jelentés felismerésében a szemlélet, lélektan és nyelvtörténet a stilisztikával és a logikával egyaránt segíti a mondattant. Világos ezekből, hogy az eseteket nyelvtani egységeknek tekinteni merőben helytelen, a *puskájában* alakot minden szerepében egységnek hirdetni, annyi, mint a *puska* szót is egységnek venni és egyedül neki tulajdonítani azt, hogy egyszer alany, máskor birtokos jelző tud lenni. Akkor annyi mondattan kellene, a hány szó van. Az esetek közt rangosztályokat állítani föl és a helyjelentő végzeteket, pl. a görög *-θεν*, *-τι*, *-ς* végzetet, a locativust, az eszközhatározó *-θεν*-t csak esetpótló ragoknak, «nem valódi esetek»-nek venni (BRUGMANN Griech. Gramm. Iw. MÜLLER Handb. d. Altert.-wiss. II. 107. l.) a «valódi esetek»-kel, pl. a genit., dat., acc.-szal szemben, a mondattani elemzésnek, de még a nyelvtörténetnek is élesen ellent mond; a mi ma locativus, holnap genitivus is lehet, a mi a görögben *-θεν* végű eszközhatározó, a latinban igazi *-bus* végű dativus és ablativus. A legaltalanosabb értelmű «valódi» eset is valaha szembeötlő helyi vagy legalább kísézői, oki stb. viszonyt jelenthetett, csak az a szerencséje, hogy, mint pl. a nominat. *-s* ragjának, már az indg. ősnyelvben is régi, kopott jelentése s alakja volt s így ma már a sajátos eredeti jelentése ki nem deríthető. Ennyi az egész; az egyik esetalak ezer éves, a másik háromezer, a harmadik tán hétezer éves; de maga az eset vagy a mondattani viszony egyenlő régi lehet akkor is, ha praepositívóval, akkor is, ha esettel van

kifejezve. Azért, hogy az alany nem külön határozó, s a nominativus nem külön eset a többinél, nem mondom én, hogy most már ne nevezzük alanynak, még azt sem, hogy okvetlenül a határozók során kell őt tárgyalnunk, de ne tanítsuk többé, hogy az alany a mondatnak főrésze, hanem elégedjünk meg az iskolában is azzal, hogy csak az állítmány a mondat főrésze s tüntessük fel az alany hármasságát is a műveltető alany és a tárgy segítségével. Az alanyt úgyis előre kell bocsátani az összes bővítő részek közt s ha a határozók után megemlítjük, hogy utolsó osztályú odaillenék az alany is, mint «személyhatározó», felforgatás nélkül is igazi képet rajzoltunk a tanulónak a mondatról. E kép szerint a nyelv sokkal egyszerűbb, mint eddig tanítottuk, az alanyon kívül van összesen ötféle határozó, nem több, mint eddig, sőt mivel a hármasság mindenütt egyformán ismétlődik, az «előzetes» és «utólagos» jelzők segítségével sok eddigi külön határozónév fölöslegessé válik. Így az eddigi alany, állítmányi névszó, tárgy és határozó mondatrészekből összesen egy, vagy a régi szokásnak engedelményt téve, két mondatrészből lesz: alany és határozó, és ezeknek a rokonsága is világosabb lesz, mint eddig pl. a tárgy és állítmányi névszó rokonsága volt, melyek egy vonalon álltak egymás mellett.

E rokonság feltüntetésére leggyümölcsözőbb eljárás az egyes osztályokban a közelség és távolság tagozatait és ezeken belül a hármasság helyzetét megkülönböztetni. A közelség és távolság a cselekvés folyamatához van mérve, a mi a folyamattal együtt van, az közel van, a mi a folyamat előtt vagy után van együtt a cselekvéssel, az távolságban van. A távolság tehát előzetes vagy utólagos, de a vonalat, melyen a cselekvés végig halad, nem képzelem egyenesnek, hanem törtnék, melynek szögében, a szemlélő közelében van a folyamat, a cselekvés talán balról indul és jobbra tér át:

Innen magyarázható a honnan- és hová-irány cserélődése: kitér valaki elől, kitér valakinek. Így van a három helyzettel is, ezek sem állanak éppen egy vonalban, hanem a középső szögbe esik:

A három helyzet azt jelzi, hogy a közelségben levő körülmény a cselekvésnek kezdetével, folytatásával, vagy végével érintkezik-e.

A határozók táblája:

Befoglalók. (Az igével közös központú körülmények.)									Kisérők. (Külön központú szereplők.)									
Előzetes távolság			Közelség			Utólagos távolság			Távolság			Közelség			Távolság			
Eredek			Folyamat			Vég			Eredek			Folyamat			Vég			
<i>Hely</i>									<i>Társ</i>									
honnan?			hol?			hová?			viszonzó társ			kísérő társ			szenvedő társ			
-tól	-ből	-ról	-nál	-ben	-n	-hoz	-be	-ra	vesztes		részes	tekintet	fokozás, hasonlat, mód, mellék- neves mód, kijelentés	kovetkez- mény	(vonzat) (állandó határozó)			
névutók			névutók			névutók			-tól	-vel	-nek	-vel			-ról	-n	-ra	
-tól	-től		-hoz	-hoz		-hoz	-hoz		-től	-től	-hoz	-nál, -ként						
<i>Idő</i>									<i>Eszközféle (Segítő)</i>									
mióta?			mikor?			mikorra?			ok			eszköz			cél			
			elő-	egy-	utó-				megengedő feltétele (szenv.ige határozója)			mérték közbenjáró műv.ige határozója						
			idejű															
<i>Tulajdonság (állapot)</i>									<i>Személy</i>									
exessivus			állítmányi névszó			factivus			műveltető			alany			tárgy			
			mulékony állapot									vezető	c-e- lekvő	szenv- vedő				
												átlható magaráh, átmemh.						

A HATÁROZÓKRÓL.